

Олег Бажан,
*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії державного терору радянської доби
Інституту історії України НАН України*

КАХОВСЬКА ГЕС: ЗА ЛАШТУНКАМИ «ВЕЛИКОЇ БУДОВИ КОМУНІЗМУ»

20 вересня 1950 р. Рада міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) ухвалили спільну постанову про будівництво Каховської гідроелектростанції, яка мала забезпечити виробництво електроенергії для виробничих потреб Півдня України та Криму. Чергове комуністичне мегабудівництво розглядалося як процес втілення в життя гігантоманського сталінського задуму – «Великого плану перетворення природи». Вартість Каховського гідровузла на дату початку старту будівництва становила 2,5 млрд крб, а обсяг робіт було заплановано на 6 років.

Будівництво потужних гідротехнічних споруд на півдні України керівна верхівка у Кремлі прагнула подати населенню Радянського Союзу як грандіозний виробничий мегапроект, який можливо реалізувати лише в країні Рад, завдяки наявній у своєму розпорядженні потужній передовій техніці. Темпи спорудження гідроелектростанції та зрошувально-обводнювальних каналів, на думку партійних функціонерів, мали бути безпрецедентними у світовій історії. Так, зведення у рекордно короткі терміни (упродовж 7 років) величких будов комунізму у порівнянні з процесом створення Панамського каналу (35 років), найбільшої в США ГЕС Гранд-Кулі (16 років) буде вигідно вирізняти радянський лад над капіталістичною формацією.

Схвально зустрівши союзну постанову, очільники Української РСР перший секретар ЦК КП(б)У Леонід Мельников та голова Ради міністрів УРСР Дем'ян Коротченко спільно з міністром електростанцій СРСР Дмитром Жимеріним підготували звернення на адресу Йосипа Сталіна, в якій просили генсека розглянути

та затвердити доданий до листа проект постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи по забезпеченню виконання постанови Ради Міністрів від 20 вересня 1950 р. №4000 по будівництву Каховської гідроелектростанції». Проектом постанови передбачалося розпочати підготовчі роботи вже наприкінці 1950 р. з будівництва допоміжних споруд, житлових селищ, під'їзних залізничних та шосейних доріг, лінії електропередач до будівельного майданчика Каховського гідровузла на суму 300 мільйонів карбованців.

Серед пріоритетних завдань було визначено: завершення робіт по вибору створу греблі Каховської ГЕС; спорудження високовольтної лінії електропередачі від системи Дніпроенерго до м. Каховка; будівництво заводу залізобетонних конструкцій, уведення в експлуатацію у III та IV кварталах 1950 р. 75 тис. м² житлової площі для будівельників; проектування шлюзів, портів, пристані, шосейних, залізничних доріг в районі майбутнього Каховського водосховища, складання схеми розвитку рибного господарства на Дніпрі; розробка методів відшкодування збитків від затоплення водосховищем Каховської ГЕС. У підготовленому нормативно-правовому акті йшлося про заходи по забезпеченню постачання робітникам, задіяних на будівництві гідроелектростанції, продовольчих та промислових товарів, закріплення за ними 20% надбавки до заробітної плати.

Виконання проектно-пошукових робіт покладалося на українську філію треста «Гідроенергопроект» Міністерства електрифікації СРСР, а будівництво всього комплексу Каховського гідровузла на колектив «Дніпробуду», який у 1944-1950 рр. брав участь у відновленні Дніпрогесу. Враховуючи масштаби по нарощуванню енергетичних потужностей Півдня України, керівництво УРСР просило союзний уряд передбачити виділення необхідного обладнання, механізмів, матеріалів для підрядних організацій та дозволити направити в 1951 р. з різних куточків УРСР на будівництво Каховської ГЕС шляхом оргнабору 11 тисяч робітників (з них 1000 випускників шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ) для потреб монтажно-будвельного управління «Дніпробуду»

та збільшити на 50 осіб адміністративно-управлінський апарат українського відділення треста «Гідроенергопроект».

Начерк акту союзного органу державної влади ліг в основу спільної постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 2 жовтня 1950 р., яка мала стимулювати розгортання підготовчих робіт на будівельних майданчиках Каховської гідроелектростанції, Південно-Українського та, Північно-Кримського каналів. У преамбулі розпорядчого документа наголошувалося, що «прийнятою з ініціативи товариша Сталіна постановою Ради Міністрів СРСР про будівництво Дніпровського гідровузла вирішується найважливіше народногосподарське завдання перетворення величезних земельних масивів посушливих районів півдня України на родючий край бавовни, пшениці, високопродуктивного м'ясомолочного тваринництва, тонкорунного вівчарства та птахівництва» [1, ф.1, оп. 6, спр. 1420, арк. 1].

Постанова зобов'язувала міністерства сільського господарства, радгоспів, лісного господарства розробити заходи з проведення землевпорядних робіт, переселення колективних господарств із затоплених районів. Перед Головним дорожнім управлінням при Раді Міністрів УРСР, Міністерством автомобільного транспорту УРСР, Уповноваженим Міністерства річного флоту СРСР при Раді міністрів УРСР, управлінням «Дніпробудом», трестом «Укрводбудом» було поставлено завдання розробити пропозиції стосовно організації перевезень по Дніпру, будівництва під'їзних залізничних шляхів, автомобільних доріг, спорудження нових ліній зв'язку до майбутніх майданчиків великих будов комунізму. Низці республіканських установ у галузі будівництва та архітектури було визначено упродовж 1950-1951 рр. розробити проекти цивільних споруд для побудови в населених пунктах південних районів УРСР шкіл, лікарень, клубів, багатоквартирних та індивідуальних житлових будинків. До амбітного будівельного проекту залучалося Міністерство комунального господарства УРСР, якому пропонувалося підготувати комплекс заходів щодо розширення та будівництва водопроводів, каналізацій, лазень, пралень, міського

транспорту, розміщення житла у містах та населених пунктах у межах будівництва Каховської гідроелектростанції. У двомісячний термін Міністерство охорони здоров'я УРСР мало підготувати та надати республіканському уряду план розгортання додаткової мережі лікарень, поліклінік, лікарських пунктів, санітарно-протиепідемічних станцій, лабораторій, станцій швидкої допомоги, дитячих закладів та аптек, необхідних для медичного обслуговування будівельників. До нагальних робіт проектування та будівництва Каховської ГЕС долучалися структурні підрозділи Академії наук УРСР, зокрема, Інститут гідрології та гідротехніки, який упродовж 1951 року мав здійснити моделювання, лабораторні дослідження ґреблі Каховської ГЕС.

Регіональним осередкам компартії України доручалося взяти під свій контроль реалізацію сталінського плану Дніпровських гідростворів, а також виконання колгоспами зобов'язань по залученню колгоспників до будівництва та виконання республіканськими підприємствами замовлень для новобудов [1. ф.1, оп. 6, спр. 1420, арк.1-11]. Рекламувати сталінський задум перетворення природи було покладено на Спілку радянських письменників України, Спілку радянських композиторів України, Спілку радянських художників України, які мали сконцентрувати головні зусилля на розробку тематичних планів створення літературних, музичних, художніх творів, присвячених «величним будовам комунізму».

На виконання постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У «Про проведення першочергових пошукових та проектних робіт для будівництва Каховської ГЕС, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів» від 6 грудня 1950 р. [1, ф.1, оп. 6, спр. 1429, арк. 108-114] трестом «Гідроенергопроект» було проведено огляд 6 найбільш вірогідних створів Каховської ГЕС – Горностаївського, Любимівського, Каховського, Нижньо-Каховського, Дніпрянського та Інгулецького. Комісія по вибору створу Каховської ГЕС (ділянки річки Дніпро, на якій планувалося розташувати споруди гідровузла, що забезпечували підйом рівня води та стримували її натиск), створена наказом міністром електростанцій СРСР

від 31 грудня 1950 р. у результаті розгляду матеріалів пошукових робіт обрала місце для розташування споруд Каховського гідровузла у районі Нижньо-Каховського створу (біля селища Козацьке). Рішення Комісії на чолі з доктором технічних наук, професором, завідувачем кафедрою гідравліки та гідромеханізації Московського інженерно-будівельного інституту ім. В.В. Куйбишева, генерал-майора інженерно-технічних військ Володимира Журіна було продиктоване природно-економічними чинниками. У спільному вердикті учених та господарників зауважувалося: «Нижньо-Каховський створ має: а) найменшу протяжність напорного фронту; менші об'єми робіт; в) дещо кращі енергоекономічні показники; г) більш зручне розташування будівельного майданчика на лівому березі на невисоких відмітках при спокійному рельєфі; д) порівняно невелике віддалення від крупних населених пунктів (міст Каховки та Берислава), що дозволяє у період спорудження з максимальним ступенем використовувати житловий фонд цих міст та їх населення для участі в роботах по будівництву» [1, ф.1, оп. 6, спр. 1429, арк. 182-184].

Опираючись на матеріали республіканської урядової комісії, пропозиції монтажно-будівельної організації «Дніпробуд» та української філії Всесоюзного тресту «Гідроенергопроект» Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У 29 березня 1951 р. ухвалила рішення про розташування селища для будівельників Каховської гідроелектростанції «у безпосередній близькості до будівництва в нижньому б'єфі, біля с. Ключове, на землях радгоспу ім. Будьонного Міністерства харчової промисловості УРСР» [1, ф.1, оп. 6, спр. 1429, арк. 84].

Проектування та зведення «нового соціалістичного міста Новая Каховка» республіканські керівні органи поклали на Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР, Харківське відділення «Міськбудпроект», управління будівництвом «Дніпробуд». Остаточний вибір місця створу греблі Каховської гідроелектростанції, території під забудову міста гідробудівників спричинив різке збільшення темпів будівельно-монтажних робіт. Найбільшу

частку капіталовкладень починаючи з весни 1951 р. до літа 1952 р. було спрямовано на формування виробничої та логістичної інфраструктури Каховського гідровузла.

Для забезпечення зовнішніх залізничних перевезень у 1951 р. розпочалося спорудження під'їзної залізниці, яка мала з'єднати будівельний майданчик з залізничною станцією Федорівка, розташованої на залізничній магістралі Сімферополь–Москва. Довжина під'їзної лінії становила 154 км. Унаслідок затримки доставки рельс, неполадок у роботі механізмів завершити укладку 69 км залізничного полотна та розпочати робочий рух у грудні 1951 року не вдалося. Прокладка рельс була завершена у лютому 1952 р. Відкриття залізничної лінії Федорівка–Каховка припало лише на травень 1952 р. [1, ф.1, оп. 6, спр. 1429, арк. 84]. Забезпечити стабільне постачання електричної енергії для потреб підприємств, задіяних на будові комунізму, «Дніпробудом» у другій половині травня 1951 р. були розпочаті роботи зі спорудження постійної лінії електропередач Кривий Ріг–Каховка довжиною 140 км [1, ф.1, оп. 24, спр. 905, арк. 47]. З уведенням 29 квітня 1952 р. в експлуатацію ЛЕП потужністю 154 кВт вдалося налагодити стале безперебійне електропостачання для міста Нова Каховка.

У згаданий період розпочалося будівництво підприємств для видобутку та переробки місцевих будівельних матеріалів. У Запоріжжі, в районі нижнього б'єфа ДніпроГЕСу, було відкрито гранітний кар'єр, з якого стали постачати щебінь та камінь для зведення споруд Каховського гідровузла. У першій половині 1951 р. за 24 від будмайданчика Каховської ГЕС, неподалік села Любимівки Херсонської області облаштували кар'єр з видобутку вапняка. Для гідротехнічних потреб новобудови стали інтенсивно розроблятися родовища піску на березі Бузького лиману (17 км від м. Миколаєва) та в Сакському районі Кримської області.

Одним з головних завдань першочергового етапу реалізації мегапроєкту було освоєння коштів, виділених на житлове будівництво та уведення в експлуатацію 2400 квадратних метра житла. Спорудження громадських будівель, культурно-побутових закладів

(поліклінік, шкіл, дитсадків, пралень, бань, театрів, столових, котельень) та житлових приміщень велося одночасно в Каховці, Бериславі, Малій Каховці, селі Любимівка та в містечку гідробудівників – Новій Каховці. За 1951 р. вдалося виконати лише 74% плану зведення громадських споруд та житлової площі. Форсуванню будівельних робіт завадило запізніле виготовлення проєктно-розрахункової документації на об'єкти будівництва, несвоєчасна доставка на будмайданчики столярних виробів і залізобетонних конструкцій, відсутність необхідних інструментів та обладнання, дефіцит робочих рук.

Загалом у перші роки активного будівництва Каховської ГЕС відчувалася гостра нестача електроенергії (у липні 1951 р. у м. Каховка була уведена у дію локомотивна електростанція потужністю 1100 квт, яка за відсутності трансформаторів та електропроводів не використовувалася на повну потужність) та бракувало у достатній кількості високопродуктивних машин і механізмів. Не вистачало тракторів, транспортерів, кранів для організації розвантажувальних робіт на причалах та складських приміщеннях. Низький коефіцієнт використання машин зумовлювався відсутністю чіткого планування виробничого процесу, дефіцитом електроенергії, тривалим за часом ремонтом техніки. Поганий рівень механізації виробництва простежувався у сфері видобутку та переробці каменя, приготуванні бетонних сумішей і будівельних розчинів, здійсненні штукатурних, вантажно-розвантажувальних робіт. Лише навесні 1951 р. на будову комунізму стали прибувати потужні землерийні машини, крани, навантажувачі, бетонозмішувачі, бульдозери, скрепери та інша техніка.

Попри «статус» будови комунізму матеріально-технічне забезпечення спорудження Каховської ГЕС було далеким від взірця. Пануюча в СРСР централізована командно-адміністративна система, переймаючись постачанням на будівництво трудових ресурсів і спеціалістів, не спроможна була належним чином забезпечити житлово-побутові умови робітників. Через так звані оргнабори на спорудження Каховського гідровузла стали прибувати велика

кількість робітників, інженерно-технічних працівників та службовців, яких на середину 1951 року налічувалось понад 4 тисячі осіб. Так як роботи по створенню нового міста для гідробудівників ще не були завершені, охочих взяти участь у мегабудівництві стали розміщати у найближчих селах (Британі, Корсунки, Маслівка, Обривки, Пісчане, Нові Лагері) у оселях з господарями з якими управління будівництва Каховської ГЕС ухвалювало договори про квартплату. У більшості випадків житлово-побутові умови трударів виявилися абсолютно непридатними. Згідно проведеної прокуратурою Херсонської області перевірки з'ясувалося, що «у більшості квартир робітників, розташованих у зазначених селах велика скученість – на 1 людину приходиться 1-2 квадратних метра житлової площі. Особливо в таких населених пунктах як Британі, де в одній кімнаті містяться дівчата та хлопці, у багатьох квартирах у вікнах немає скла, поламані віконні рами та двері. Значний відсоток робітників не мають ковдр, наволочок, простирадл, у багатьох не має ліжок (Корсунка, Миловка, Обривки, Пісчане, Мала Каховка)» [3]. У свою чергу радянські органи держбезпеки, здійснюючи перлюстраційний контроль приватного листування робітників, задіяних з 1951 р. на будівництві важливого енергетичного об'єкту, фіксували у спецдонесеннях до вищого партійного керівництва УРСР прояви невдоволення, спричинені «великими чергами за хлібом», поганим харчуванням, нерегулярними виплатами зарплат, відсутністю водогону та об'єктів соціально-культурного призначення.

Керівництво УРСР намагалось активно реагувати на численні факти критичного характеру, що виникали у ході мегабудівництва. Наприкінці січня 1951 р. затверджено постанову Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У «Про заходи по забезпеченню торговельного та побутового обслуговування робітників будівництва Каховської гідроелектростанції та пошукових партій» [1, ф.1, оп. 6, спр. 1490, арк. 82-84]. Згідно ухвалених у квітні 1951 р. постанови вищого керівного партійного органу республіки «Про стан підготовки будівельних робіт по Каховській гідроелектростанції» та спільної постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У «Про заходи по

забезпеченню розгортанню робіт по будівництву Каховської гідроелектростанції на річці Дніпро» відповідні відомства отримали завдання «покращити постачання будівельників Каховського гідровузла продовольчими та промисловими товарами, забезпечивши завезення в торговельну мережу м. Каховки, Берислава та с. Ключове харчування та промтоварів, звернувши особливу увагу на забезпечення будівельників хлібобулочними та кондитерськими виробами, м'ясом та рибопродуктами, картоплею, овочами, ... готовим одягом та взуттям», у короткі терміни увести в експлуатацію постійні та тимчасові житлові будинки площею 24 тис. м², лазню, поліклініку-амбулаторію, дитячі ясла та «забезпечити у новому селищі в районі створу гідровузла необхідну кількість магазинів, кіосків, буфетів та їдалень, а також побудувати до 1 вересня 1951 р. хлібопекарню потужністю 8 тонн випічки хліба на добу» [1, ф.1, оп. 16, спр. 1516, арк. 5-8].

Проте директиви, розпорядження найвищих органів державного управління, наради партійних активів в регіонах, які стосувалися «вживання заходів щодо забезпечення безперебійного торговельного та побутового обслуговування робітників, інженерно-технічних працівників та службовців будівництва Каховської гідроелектростанції» не змогли забезпечити досягнення стрімкого позитивного результату. Так в постанові ЦК КП(б)У «Про виконання плану будівельних робіт у першому півріччі 1951 р. на Каховський гідроелектростанції» від 23 липня 1951 р. зауважувалося, що «на будівництві житлового селища у районі створу греблі досі не вирішено питання водопостачання, центрального опалення та каналізації. Житловий фонд, який будується, і соціально-культурні споруди можуть залишитися на зиму без водопостачання та опалення... На будівництві немає належної турботи про облаштування побуту робітників і часто не задовольняються навіть елементарні потреби. Так, на ряді будмайданчиків немає питної води, робітники погано забезпечені спецодягом, не всі робітники мають ліжка, постільні речі, не організовано розвезення гарячої їжі на будмайданчики» [1, ф. 1, оп. 16, спр. 1613, арк.161-171].

Усунення, окреслених у постанові, недоліків було покладено на начальника «Дніпробуда» С. Андріанова та парторга ЦК ВКП(б) на будівництві Каховської гідроелектростанції В. Дружиніна. У першій декаді вересня 1951 р., звітуючи перед першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Мельниковим, керівники «великого будівництва» змушені були наголосити на неподоланості соціальних проблем на виробництві: «На будівництві ще до сих пір мають місце серйозні недоліки у прийомі та облаштуванні робітників, забезпеченні їх житлом, постільними приналежностями. Вже після рішення політбюро ЦК КП(б) України мали місце факти, коли прибулі робітники не оформлялися по декілька днів на роботу, направлялися на роботу не по спеціальності, не були забезпечені постільними приналежностями. ≤...≥ В організації праці ще мають місце серйозні недоліки. На будівельному майданчику не ліквідовані часті простої робітників через несвоєчасну подачу матеріалів та відсутність належного технічного керівництва ≤...≥ Після рішення ЦК КП (б) України дещо покращено робітниче постачання, за цей час додатково відкрито 4 магазини, 6 кіосків, завезено овочів у кількості 105 тонн. Збільшено завіз таких продовольчих товарів як ковбасні вироби, оселедця, крупи, цукру. За цей період збільшено завіз промислових товарів, тільки за серпень завезено 1600 пар чобіт, швейних виробів на 60 тис. карбованців, бавовни на 570 тис. карбованців. На будівництві відчутна гостра нестача картоплі та овочів, у серпні отримано лише 50 тонн картоплі. До сих пір ковбасні вироби завозяться з Херсону, виробництво ковбасних виробів м'ясокомбінатом на місці не організовано. Як і раніше є нестача у сортовому хлібі, з 2.5 тонн отриманих нами раніше, нині відпускають лише 900 кг. На сьогодні приступили до будівництва овочесховища ємністю до на 1500 тонн та 5 торговельних павільйонів» [1, ф.1, оп. 24, спр. 905, арк. 143-144].

Незважаючи на заклики вищих партійних інстанцій забезпечити безперебійне торговельне обслуговування на мегабудівництві, структурним підрозділам міністерства торгівлі УРСР та Укоо-

опспілки так і не вдалося задовольнити бодай мінімальний попит споживачів, поліпшити «культуру торгівлі», досягти збалансованості попиту та пропозиції у сфері торговельно-побутових послуг. Убогість, бруд, справжнє «гастрономічне повсякдення» на будові комунізму віддзеркалюють звіти громадських контролерів по перевірці магазинів, кіосків, закладів громадського харчування на будмайданчиках Каховської ГЕС, датовані вереснем 1951 р.: ≤...≥ «Їдальня №5 ≤...≥ у буфеті немає достатнього асортименту продуктів харчування. Двері туалетної відчинені звідки ширяться неприємний запах, крім того в туалеті немає мила. Скрізь брудно, потрібний ремонт посудомийки. Запас продуктів є, але не в значній кількості. ≤...≥ Хлібобулочний магазин. ≤...≥ ваги несправні, хліб штучний, не відповідає встановленої ваги... у книзі скарг є багато скарг на неякісний хліб, і великі черги. ≤...≥ Кіоск №4 овочевий. Асортимент фруктів у даному магазині недостатній, немає картоплі, разом з хорошими фруктами зберігаються і погані (гнилизна), ваги в кіоску несправні. ≤...≥ Молочний магазин. Санітарний стан магазину задовільний, мало надходить молока» [2, ф.Р.2386, оп. 2, спр. 27, арк. 44-46].

Безпосереднє ведення справ та координація діяльності стосовно організації робіт та побутового обслуговування робітників на Каховській ГЕС перебрав на себе відділ ЦК КП(б)У по будівництву та будматеріалів. Проте здійснення «партійного контролю» за «умовами праці» на спорудженні потужного гідровузла не призводило до вщухання зливи скарг та нарікань про погану систему організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних заходів у ході робіт в 1952-1955 рр. по риттю котлованів, укладки бетону, очистці чаші водосховища від лісонасаджень тощо.

Уведення 18 жовтня 1955 р. в експлуатацію першого гідроагрегата стало відправною точкою в історії Каховської гідроелектростанції. Останній етап будівництва, який припав на 1955-1956 рр. заключався у форсуванні монтажу основного гідросилового та гідромеханічного обладнання гідроелектростанції та роботах по наміву руслової греблі на правому березі Дніпра. Необхід-

ним елементом функціонування нижньої сходинки Дніпровського каскаду гідроелектростанцій мало стати Каховське водосховище – рукотворне море площею 2155 км² на території Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської областей. У ході запланованих будівельних робіт із підготовки чаші водосховища у зону затоплення та підтоплення потрапляли 72 населених пункти. При розгляді комплексу заходів для усунення негативних наслідків, спричинених створенням водосховища, вищим партійним керівництвом та урядом УРСР пріоритетне значення відводилося захисту від затоплення та підтоплення найбільш важливих промислових об'єктів, розташованих в зоні будівництва Каховської ГЕС, ніж легендарному Великому Лугу – історичній місцевості, яка ототожнювалася з Запорізькими Січами. Розгортання переселенської політики на затоплюваних територіях припало на 1953 р., але як з'ясувалося у державній скарбниці бракувало коштів на транспортні послуги, виплату вартості переносу будівель та відновлення їх на новому місці.

Форсування владою темпів будівництва Каховської ГЕС не могло не позначитись на якості захисних споруд штучного водоймища. За короткий період експлуатації захисні споруди Каховського моря зазнали серйозних пошкоджень через вкрай неякісні будівельні роботи та неточність розрахунку. Загалом велике гідробудівництво сталінської епохи у нижній течії Дніпра мало важливе значення для формування Південного енергорайону СРСР, для розвитку аграрно-промислового комплексу у південних регіонах України, однак з поряд з позитивними наслідками спричинило низку екологічних проблем.

Література:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки
2. Державний архів Херсонської області.
3. Виставка «До 60 річчя пуску Каховської ГЕС» з фондів Державного архіву Херсонської області. Режим доступу: <https://kherson.archives.gov.ua/informacijna-diyalnist/dokumentalni-vystavky-on-line/60-richchya-pusku-kahovskoyi-ges/>